

दुर्गा भागवत यांच्या ललितगद्य लेखानातून व्यक्त होणारे स्वतंत्र विचार

रंजना मधुकर कदम

मराठी विभाग प्रमुख , अगस्ति कला, वाणिज्य व दादासाहेब , रुपवते विज्ञान महाविद्यालय
अकोले, ता. अकोले, जि. अहमदनगर.

सारांश—दुर्गा भागवत ह्या मराठी साहित्यातील प्रथितयश, चिकित्सक लेखिका आहेत. त्यांनी आपल्या लेखनातून स्वतःचे असे महत्त्वपूर्ण स्थान निर्माण केले आहे.त्यांनी विविध प्रकारचे भरपूर लेखन केले आहे. त्यांचे लेखन वाचताना बौद्धिक आनंद तर मिळतोच पण कलात्मक आनंदही वाचक उपभोक्त उपभोगतो.त्यांचा अफाट व्यासंग, तीव्र स्मरणशक्ती, अनुभवांची संपन्नता, सौंदर्यदृष्टी, रसिकता, जीवनाकडे पाहण्याचा व्यापक, सकारात्मक दृष्टिकोन, थक्क करणारी कल्पनाशक्ती, विचार करायला भाग पाडणारी चिंतनशीलता, सूक्ष्म निरीक्षण, मानवी स्वभावाची सखोल जाण, अभ्यासू संशोधनात्मक वृत्ती, ठामपणा, आत्मविश्वास, जिज्ञासूपणा, कठोर परिश्रम यांमुळे यांचे लेखन वाचताना वाचक थक्क होऊन जातो. त्यांचे लेखन वाचकाला निसर्गाकडे, समाजाकडे पाहण्याची निर्मळ, व्यापक, कलात्मक दृष्टी देते.

प्रस्तावना-

दुर्गाबाईंनी ललितगद्यावर पुस्तके लिहीली आहेत. त्यात 'ऋतुचक्र' १९५६, 'भावमुद्रा' १९६०, 'व्यासपर्व' १९६२, 'पैस' १९७०, 'डूब' १९७०, 'प्रासंगिका' १९७५, 'आठवले तसे' १९९१, 'दुपानी' १९९५, 'निसर्गोत्सव' १९९६, 'लहानी' या पुस्तकांचा समावेश होतो. या लेखनातून त्यांची स्वतंत्र विचारशीलता कशी प्रकट होते. याचा थोडक्यात आढावा घेऊ.

निसर्गविषयक विचार

निसर्ग हा दुर्गाबाईंचा आवडीचा आणि कुतूहलाचा विषय होता. निसर्गातील सौंदर्य त्यांच्या मनाला भुरळ घालत असे. हे सौंदर्य न्याहाळण्यात त्या रमून जात. यावेळी त्यांची कल्पनाशक्ती मनसोक्त विहार करत असे निसर्ग आणि माणूस यांच्यातील अतूट नाते त्यांनी

उलगाडून दाखवले आहे. निसर्गवर्णनातून त्यांच्या मुक्त विचारांचे कसे दर्शन घडते ते पाहू. 'ऋतू म्हणजे काय?' हे सांगताना दुर्गाबाई म्हणतात, "ऋतू म्हणजे फिरता काल, समस्त सृष्टीला कवटाळणारा, हरघटकेला तिला हसवणारा, रडवणारा, नटवणारा आणि तिचा सगळा नखरा, साजशृंगार हातांनी ओढून काढून तिला उन्हात तापवणारा, वाऱ्यात सुकवणारा, भिजवणारा कालाचा अगदी लहान अंश म्हणजेच ऋतू."¹ म्हणजेच ऋतुंविषयी दुर्गाबाईंनी अगदी बारकाईने, अभ्यासपूर्ण विचार केलेला आहे.

सामाजिक चिंतन

दुर्गाबाई या चिंतनशील लेखिका होत्या. त्या समाजाकडे डोळसपणे पाहत असत, त्यामुळे समाजातील अनेक प्रश्न त्यांना अस्वस्थ करत. त्या प्रश्नांवर दुर्गाबाई गांभीर्याने विचार करून त्या मागिल कारणांचा अभ्यासपूर्ण वेध घेत असत. त्यांचे विचार वाचकाला अंतर्मुख करतात. विचार करायला भाग पाडतात. वाचकाची संवेदनशीलता जागृत करून त्याला समाजाकडे पाहण्याची व्यापक दृष्टी देतात. दुर्गाबाईंच्या लेखनातून सामाजिक चिंतनशीलतेचे कसे दर्शन घडते ते पाहू. अनेक माणसांचे वागणे दुटप्पी असते. बऱ्याचदा आपल्या खऱ्या चेहऱ्यावर त्यांनी मुखवटे चढवलेले असतात. त्यामुळे ते ढोंगीपणाचे वर्तन करत असतात. दुर्गाबाईंना समाजाची दिशाभूल करणाऱ्या, फसवणाऱ्या, माणसांची चीड येत असे, म्हणून त्या लिहितात. "आम्ही चेहरा हा चेहरा ठेवीत नाही. त्याचा मुखवटा बनवतो. लोकांना प्रेरणांप्रमाणे चलाख होऊन तो घडवतो आणि मग तो चढवूनच वापरतो. तो मग इतका घट्ट बसतो की खरा चेहरा कधी दिसतच नाही."² म्हणजेच अनेक माणसे ढोंगीपणाने वागतात व समाजाची फसवणूक करतात. त्यांच्या नाटकी वागण्याचा दुर्गाबाईंना खूप राग येतो.

स्त्री विषयक चिंतनशीलता

आपल्या देशात पुरुष प्रधान संस्कृती असल्याने स्त्रीला दुय्यम स्थान दिले जाते. तिच्यावर विविध प्रकारची बंधने लादली जातात. त्यामुळे तिला जीवनाचा मनसोक्त उपभोग घेता येत नाही. स्वतंत्ररित्या कोणत्याही गोष्टींचा निर्णय घेता येत नसल्याने पुरुषांच्या मर्जीनुसार तिला आपले जीवन जगावे लागते. अनेक पुरुष स्त्रीकडे केवळ अधिकार गाजवण्याची वस्तू म्हणून पाहतात. बऱ्याचदा गरीब स्त्रियांवर अत्याचार केले जातात. बऱ्याच घरांमध्ये स्त्रियांच्या कष्टांना किंमत दिली जात नाही. तिच्या कामाची आणि तिच्या भावनांची कदर केली जात नाही. तिच्या कामाचे मोल कुणालाच नसल्याने ती नाराज होते. तिला कामाचे काहीच वाटत नाही. तिला फक्त दोन शब्द प्रेमाचे हवे असतात. पण तेही तिला कोणाकडून ऐकायला मिळत नाही. म्हणजेच तिला सर्व भावना दडपून टाकाव्या लागतात. अशाच एका स्त्रीविषयी म्हणजे हरिभाऊ या प्रतिष्ठित व्यक्तीच्या बायकोविषयी बोलताना दुर्गाबाई लिहितात, "त्यांचा त्याग, घराण्याबद्दल रास्त अभिमान आणि दयाभाव हा असा होता. अशा या प्रेमळ, उदार स्त्रीला पती, नणंदा, कुणाकडूनच प्रेम मिळू नये ही केवढी शोकांतिका!"³ म्हणजेच गृहिणींना तिच्या घरात आदराने,

प्रेमाने, मानसन्माने जगता आले तरच ती आनंदाने, सुखाने, समाधानाने व उत्साहाने जीवनाचा उपभोग घेऊ शकेल.

धार्मिकचिंतनशीलता

दुर्गाबाई सर्वच धर्माकडे समदृष्टीने बघत. धर्माबद्दल त्यांच्या मनात श्रेष्ठ – कनिष्ठ हा भेद नव्हता. त्या इतर धर्माकडे पूर्वग्रहदूषित नजरेने पाहत नसत. तर इतर धर्माबद्दल त्यांच्या मनात आदराची भावना होती. धर्माविषयीची त्यांची निर्विकार दृष्टी पुढील वाक्यातून स्पष्ट होते. “कुठल्याही कबरीला, थडग्याला किंवा समाधीला ऐतिहासिक अगर आधुनिक, मी भेट देते तेव्हा ते मृताचे मानसिक दर्शन म्हणूनच घेते. तिथे राजकीय भेदभाव दुष्ट - सृष्ट किंवा ऐतिहासिक घटना आड येत नाहीत.”^४ म्हणजेच दुर्गाबाई सर्व धर्माकडे सारख्या वृत्तीने पाहत.

साहित्याविषयक चिंतन

दुर्गाबाई एक जबाबदार लेखिका म्हणून वावरत असत. साहित्याविषयीची आपली अभ्यासपूर्ण मते त्यांनी सातत्याने व्यक्त केलेली आहेत. साहित्य हा समाजाचा महत्त्वाचा आधारस्तंभ आहे. त्यामुळे साहित्यिकाने जबाबदारीचे भान गांभार्याने ठेवलेच पाहिजे. असे त्यांचे ठाम मत होते. साहित्यिकांकडे व साहित्याकडे दुर्गाबाई आदराने पाहत असत. गणेश रंगो भिडे यांनी अनेक दुय्यम कोश निर्माण केले. त्यांची दुय्यम कोशरचनेचे कामगिरी खूप महत्त्वाची आहे. कारण छोट्या कोशांमुळे मोठ्या कोशाला आत्मसात करण्याची कुवत लोकांमध्ये येते. परंतु सरकार अशा कोशांना भरभरून मदत देत नाही. या विषयाची खंत त्या व्यक्त करतात. आणि सरकारच्या हलगर्जीपणावर परखडपणे टीका करतात. लेखनाविषयीचे आपले विचार व्यक्त करताना त्या म्हणतात, “लेखन ही कला आहे. एक जबरदस्त मोहिनी आहे. ही गोष्ट खरी जन्मापासून ज्याला कलेचा छंद आहे तोच कलावंताचा पेशा उचलतो. लेखनाचेही तसेच आहे. कुठलाही लहान मोठा लेखक, लेखक का होतो? कारण त्याला लिहिणे आवडते.”^५ म्हणजेच लेखनाला समाजात खूप मोलाचे स्थान असते. लेखकाने याची जाणीव ठेवणे महत्त्वाचे आहे. लेखन समाजाला घडवत असते. दिशा देत असते. त्यामुळे लेखकाने गांभीर्याने बारकाईने विचार करून, अभ्यासपूर्ण लेखन केले पाहिजे. प्रत्येक लेखकाने, अभ्यासकाने आपली कुवत अंतिम सीमारेषेपर्यंत ताणली पाहिजे.

सांस्कृतिक चिंतनशीलता

दुर्गाबाईंना आपल्या संस्कृतिचा रास्त अभिमान आहे. अनेक माणसे आपल्या संस्कृतिचा अभ्यास न करता, तिचे महत्त्व जाणून न घेता, इतरांचे केवळ अंधानुकरण करून आपल्या संस्कृतिला कमी लेखतात. दुर्गाबाईंना अशा माणसाचा राग येतो. त्यांनी आपल्या संस्कृतिचे महत्त्व अभ्यासपूर्णरित्या विचारपूर्वक समजून घेतले आहे. तेच त्यांनी आपल्या लेखनातून पटवून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारतीय सण आणि निसर्गसृष्टी यांचा मेळ सौंदर्यपूर्णरित्या घातला

गेलेला आहे. भाद्रपद महिन्यातील गौरी गणपतीचा सण आणि निसर्ग यांचे अतूट नाते उलगडून दाखवताना दुर्गाबाई लिहितात. “ओल्या धरित्रीचा किंवा मातीचा गोळा करून त्याचा गणपती करावा. तेरड्यांच्या किंवा खड्यांच्या गौरी कराव्या आणि सारी पाने फुले त्यांना अर्पण करावी. हा भारतीय विधी म्हणजे निसर्गाच्याच या विविध अविष्कारांचे रूपक नाही तर काय?”^६ भारतीय सण - उत्सव व निसर्ग किती अतूट नाते आहे, याचे सौंदर्यपूर्ण, मनोवेधक वर्णन दुर्गाबाईंनी केले आहे.

भाषाविषयक चिंतन

मराठी भाषेच्या अस्तित्वाविषयी मराठी माणसाला चिंता वाटते. मात्र मराठी माणूस, मराठी भाषा टिकवण्यासाठी, तिचे सामर्थ्य, दर्जा वाढविण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करत नाही. उलट तो भाषेचा बेजबाबदारपणे वापर करतो. मराठी भाषेच्या उत्कर्षासाठी तो झटताना दिसत नाही. याची दुर्गाबाईंना खंत वाटते. मराठी भाषिक आपल्या उच्चारणाकडे जाणिवपूर्वक लक्ष देत नाही. याविषयी दुर्गाबाई लिहितात, “आकाशवाणी, शिक्षणसंस्था, नाटयसंस्था व राजकीय संस्था या साऱ्यांना ‘नेटके बोलणे’ आत्मसात करणे अत्यंत आवश्यक असते.”^७ मराठी बोलणे काणांना सुलभ कसे लागेल ही चिंता सार्वजनिक भाषण करणाऱ्या प्रत्येकाला वाटली पाहिजे. याचा ध्यास सुशिक्षितांना लागल्याशिवाय आपल्या भाषेचे बोलत्यावेळचे रटाळपण नाहीसे होणार नाही. मराठी भाषा शुध्द बोलल्यास ती अर्थवती होते. तिच्यात माधुर्य येते. असे भाषाविषयक अनेक विचार त्यांच्या लेखनातून प्रकट झाले आहेत.

राजकीय चिंतन

दुर्गाबाईंनी प्रत्यक्ष राजकारणात कधी भाग घेतला नाही. पण जबाबदार नागरिक म्हणून सरकारी निर्णयांवर, राजकारणातील अनागोंदी कारभारावर त्यांनी वारंवार आपल्या प्रतिक्रिया व्यक्त केलेल्या आहेत. दुर्गाबाईंना खोटेपणाची, फसवेगिरीची, सरकारच्या बेजबाबदार वागण्याची, स्वार्थी वृत्तीची खूप चीड होती. त्यामुळे त्या आपली मते परखडपणे व्यक्त करत. राजकारणविषयी बोलताना त्या लिहितात, “आज राजकारणात जो स्वार्थ उघड दिसतो त्याची सारी बीजे गांधीजींच्या चळवळीच्या भरभराटीच्या काळातही तशीच उठून दिसू लागली. वैयक्तिक हेवेदावे स्वतःच्या फायद्यासाठी काय वाटेल ते करणे.”^८ म्हणजेच आजच्या राजकारणातील दोष गांधी युगातही दिसतात. राजकारणी व्यक्ती समाजाचे भले करण्यापेक्षा स्वतःचे भले करण्याकडेच जास्त लक्ष देतात. मात्र हे समाजात अनेक कारणांनी ते दुही माजवतात. त्यामुळे सामान्य जनता परस्परविरोधी संघर्षातच गुंतून जाते. याचा फायदा घेऊन राजकारणी माणसे आपले काळे धंदे चालूच ठेवतात.

लहान मुलांविषयीचे चिंतन

आई - वडिलांनी लहान मुलांवर योग्य संस्कार केले पाहिजेत. त्यांच्या भावना गरजा जाणून घेऊन त्यांचे कौतूक केले पाहिजे. त्यांना त्यांच्या चुकीच्या वागण्याची जाणीव करून दिली पाहिजे. जर या गोष्टींची योग्य वयात जाणीव करून दिली नाही, त्यांच्याकडे दुर्लक्ष केले, त्यांना योग्य वातावरण मिळाले नाही, तर मुले बेडर, उनाड, भावनाशून्य, आग्रही होतात. स्वैर वर्तनामुळे त्यांच्या जीवनाला वाईट वळण लागते. बेपर्वा वृत्तीमुळे ही मुले इतरांच्या भावनांची, चांगला - वाईटाची कदर करत नाहीत. एका दरिद्री बापाला आपल्या मुलांकडे लक्ष देता येत नाही.आई वडिलांनी मुलांकडे योग्य वयात लक्ष दिले नाही, तर ती कशी बेफान, बेपर्वा, उग्र रूप धारण करतात ते दुर्गाबाईंनी दाखवून दिले आहे. अनाथ, कलंकित मुलांविषयी दुर्गाबाई लिहितात,“मृत किंवा फरारी झालेल्या आई बापांची सस्त्यावर स्वच्छंदपणे वाढणारी संतती हा महानगरातला मोठा चिंतेचा करुणेचा शरमेचा विषय आहे. लहानपणाची ही मुले वहकलेल्या वासनांची शिकार झालेली बहुधा दिसतात.”^१या अनाथ, पोरक्या, दारिद्री मुलांकडे दुर्लक्ष झाल्याचे त्यांना दुःख, अपमान, निराशा, मानहानी, वेदना यांमुळे उदासीनतेत जीवन जगावे लागते. त्यामुळे ती वाईट मार्गाने जाताना दिसतात.

समारोप

दुर्गाबाई हया अभ्यासू, व्यासंगी, चिंतनशील, डोळस लेखिका होत्या. त्यांची दृष्टी सूक्ष्म होती. कोणतीही घटना त्यांच्या नजरेतून सुटत नसे. त्यांचे मन विविध विषयांवर सातत्याने चिंतन करी. कारण त्या स्वतःला जबाबदार नागरिक मानत होत्या. त्यांच्या चिंतनात, विचारात, वेगळेपणा, सखोलता, अभ्यासूपणा, दिशादर्शकता आहे. त्यांचे विचार वाचकाला जीवनाकडे पाहण्याचा सकारात्मक नवा दृष्टिकोन देतात. मानवाला त्यांच्या कर्तव्याची जबाबदारीची जाणीव करू देतात. त्यांच्या विचारातून प्रगल्भ असामान्य, व्यासंगी व्यक्तिमत्त्वाचे दर्शन घटते. त्याचबरोबर दुर्गाबाई भावनाशील, संवेदनशील, रसिक, सौंदर्यदृष्टी असणाऱ्या लेखिका आहेत. त्यांची कल्पकता वाचकाला थक्क करणारी आहे. एकंदर त्यांचे लेखन वाचकाला कलात्मक तसेच बौद्धिक आनंद देते.

संदर्भ

1. दुर्गा भागवत 'ऋतुचक्र', पॉप्युलर बुक डेपो, मुंबई, १९५६, पृ.१
2. दुर्गा भागवत 'दुपानी', मौज प्रकाशन, मुंबई, १९९५, पृ.२८
3. दुर्गा भागवत 'आठवले तसे', वरदा प्रकाशन, मुंबई, १९९१, पृ.४५
4. दुर्गा भागवत 'दुपानी', उनी, पृ.१०४
5. दुर्गा भागवत 'डूब', ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, १९७५, पृ.८०
6. दुर्गा भागवत 'ऋतुचक्र', उनी, पृ.६७

7. दुर्गा भागवत 'दुपानी' , उनी, पृ.१०
8. दुर्गा भागवत 'आठवले तसे' , उनी, पृ.५९
9. दुर्गा भागवत 'डूब' , उनी, पृ.४०